

**ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ
ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ**

ВІШНІКІНА ЛЮБОВ ПЕТРІВНА

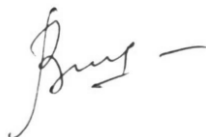
УДК 373.5.016.02 : 91–053.5(043.5)

**МЕТОДИЧНА СИСТЕМА ФОРМУВАННЯ ПРЕДМЕТНОЇ
КОМПЕТЕНТНОСТІ З ГЕОГРАФІЇ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ**

13.00.02 – теорія та методика навчання (географія)

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті педагогіки НАПН України.

Науковий консультант: член-кореспондент НАПН України,
доктор педагогічних наук, професор
ТОПУЗОВ ОЛЕГ МИХАЙЛОВИЧ,
Інститут педагогіки НАПН України,
директор, віце-президент НАПН України.

Офіційні опоненти: член-кореспондент НАПН України,
доктор географічних наук, професор
ШИЩЕНКО ПЕТРО ГРИГОРОВИЧ,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
професор кафедри географії України;

доктор педагогічних наук, професор
ЗЕЛЕНСЬКА ЛЮБОВ ІВАНІВНА,
Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара,
завідувачка кафедри фізичної та економічної
географії;

доктор педагогічних наук, професор
**БРАСЛАВСЬКА ОКСАНА
ВОЛОДИМИРІВНА**,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини,
завідувачка кафедри географії і методики її
навчання.

Захист відбудеться «30» березня 2018 р. о 13:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.452.05 в Інституті педагогіки НАПН України за адресою: 04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-д.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій частині Інституту педагогіки НАПН України (04053, м. Київ, вул. Січових Стрільців, 52-д).

Автореферат розіслано «27» лютого 2018 р.

Вчений секретар спеціалізованої ради

Т. Г. Назаренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Обґрунтування вибору теми дослідження. Єднання України з європейською спільнотою передбачає докорінні зміни в питаннях не лише державної політики та економіки, а й у питаннях розвитку освіти. Зокрема, для адаптації випускників закладів загальної середньої освіти до умов ринкових відносин у суспільстві нині недостатньо лише тематичних заданих знань, умінь та навичок, що набуваються в процесі навчання. Важливим освітнім завданням стало формування в учнів компетентностей, які мають ґрунтуватися на реаліях майбутньої життєдіяльності учнів. З огляду на сказане, сучасна предметна дидактика, і дидактика географії зокрема, орієнтується на освітні потреби учнів та виклики суспільства до рівня їхньої освіченості, тобто всебічно розвиває компетентнісний підхід до навчання.

Значущість такого підходу зумовлено тим, що його спрямовано на розв'язання актуальної освітньої проблеми, яка полягає в тому, що, незважаючи на засвоєння теоретичних знань і практичних умінь, учні неспроможні їх застосовувати в конкретних життєвих ситуаціях.

За таких умов саме географічна освіта має сприяти підготовці випускників ЗЗСО до самостійних рішень у різноманітних суспільно- та природничо-географічних сферах буття.

Компетентнісний підхід до навчання на теренах України було обрано за обов'язковий на державному рівні, про що свідчать Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2011 р.), Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.) й Закон України «Про освіту» (2017 р.). Визначальними категоріями такого підходу є ключові, міжпредметні та предметні компетентності учнів, які розглядаються на загальнодидактичному рівні і як терміни вже отримали широке застосування і в дидактиці географії.

Запровадження компетентнісного підходу до географічної освіти є кардинальним шляхом її оновлення й зумовлює потребу в системному підході до змісту географічної освіти, прогнозування її результативного складника та розроблення методичного апарату формування предметної географічної компетентності учнів (ПГКУ) основної школи, яка за Законом України «Про освіту» 2017 р. відповідає базовій середній освіті.

Підготовка компетентного учня, здатного розв'язувати проблеми різного рівня складності на основі здобутих знань, умінь і навичок та досвіду їхнього застосування, ціннісних ставлень та географічно-позиційного сприймання довкілля, є однією з цілей компетентнісного навчання географії.

Модернізація сучасної дидактики географії передбачає теоретичне обґрунтування і прикладне розроблення методики саме предметно-компетентнісного навчання географії. Проблеми визначення структури й змісту предметної географічної компетентності учнів, удосконалення методичного апарату формування такої компетентності й встановлення критеріїв оцінювання рівня її сформованості вимагають ретельного вивчення та розв'язання.

За таких умов розроблення методичного апарату формування предметної географічної компетентності учнів має спрямовуватися на оновлення підходів

до застосування методів і методичних прийомів навчання, засобів та форм організації навчання географії. З-поміж різноманітних навчальних занять з географії конче потрібно приділити особливу увагу оновленню структури і змісту уроку географії та надання йому компетентісно-формульованого характеру.

Одним із перспективних шляхів розвитку предметно-компетентісного навчання географії є застосування компетентісно-орієнтованих завдань, безпосередньо спрямованих на формування та динамічну перевірку рівня сформованості предметної географічної компетентності учнів. Особливості проектування та застосування таких завдань вимагають теоретичних досліджень та випробування у практичній навчальній діяльності.

Розвиток методики навчання географії в окреслених напрямках, на нашу думку, забезпечить упровадження компетентісного підходу до навчання географії на теренах України і, як наслідок, входження нашої держави в Європейський освітній простір. Вивчення взаємозв'язків формування предметної географічної компетентності учнів основної школи та їхнього розумового розвитку й виховання, а також розробка методичної системи, яка забезпечує такий зв'язок відповідно до вікових особливостей дітей і різнобічних потреб суспільства є однією з найактуальніших проблем у вітчизняній географічній освіті. Саме її розв'язання значною мірою визначатиме успішність життєдіяльності учнів у майбутньому.

Отже, предметно-компетентісне навчання географії більше відповідає сучасним викликам суспільства у сфері освіти, ніж традиційне. Воно передбачає визначення сукупності загальних принципів та цілей географічної освіти, відбір її змісту, організацію освітнього процесу та оцінки освітніх результатів. Вищенаведене зумовило вибір теми дисертаційного дослідження **«Методична система формування предметної компетентності з географії в учнів основної школи»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Основні напрями дослідження відповідають на законодавчому рівні інноваціям у середній освіті, зокрема положенням Державної програми «Освіта (Україна XXI століття)», законам України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 року №1720-р «Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми підвищення якості шкільної природничо-математичної освіти на період до 2015 року», законам України «Про вищу освіту» (2014 р.) та «Про освіту» (2017 р.), реформі МОН України «Нова українська школа» (2017 р.). Дисертацію виконано згідно з тематичним планом відділу навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України «Науково-методичні засади формування і реалізації оновленого змісту географічної освіти в основній школі» (державний реєстраційний № 0112U000397). Тему дисертації затверджено на засіданні Вченої ради Інституту педагогіки НАПН України (протокол № 7 від 22.05.2013 р.) й узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №5 від 28.05.2013 р.).

Мета дослідження – наукове обґрунтування, розробка і апробація методичної системи формування предметної географічної компетентності учнів в основній школі.

Завдання дослідження:

1. На основі аналізу теоретико-методичних підвалин компетентнісного підходу до навчання географії та його запровадження у вітчизняній шкільній освіті обґрунтувати структуру ПГКУ і зміст її компонентів.
2. Визначити психодидактичні засади формування ПГКУ у процесі навчання географії.
3. Розробити модель методичної системи формування ПГКУ та її структурно-функціональні складники.
4. Здійснити диференціацію методичних прийомів навчання географії, використовуваних у процесі формування ПГКУ.
5. Уточнити класифікацію сучасних засобів навчання географії відповідно до методичних особливостей їхнього застосування для формування ПГКУ.
6. Систематизувати традиційні та інноваційні форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів у процесі навчання географії та описати методичні особливості їхнього застосування з метою формування ПГКУ.
7. Удосконалити структуру компетентнісно-формувальних уроків географії та розробити методичні рекомендації до їхнього проектування й проведення.
8. На основі аналізу сучасних методів, видів, способів і прийомів контролю навчальних досягнень учнів з географії побудувати алгоритми проектування та застосування компетентнісно-орієнтованих завдань з географії.
9. Експериментально дослідити педагогічну доцільність розробленої методичної системи формування ПГКУ і створити методичне забезпечення її впровадження в шкільну практику.

Об'єктом дослідження є навчально-виховний процес географічної освіти в закладах загальної середньої освіти.

Предмет дослідження – концептуальні засади, критерії та компоненти методичної системи формування предметної географічної компетентності в учнів основної школи.

Гіпотеза дослідження: упровадження в навчально-виховний процес основної школи методичної системи формування ПГКУ підвищить ефективність їхнього всебічного розвитку учнів, формування навичок самостійної навчально-пізнавальної діяльності та здатності застосовувати навчальні досягнення з географії для розв'язання важливих для життя завдань і проблем за умов: 1) побудови процесу навчання географії на основі конкретизації кінцевого компетентнісного результату як комплексу окремих предметно-географічних компетентностей учнів; 2) обґрунтування і конкретизації змісту окремих предметно-географічних компетентностей учнів з географії; 3) системного застосування взаємопов'язаних компонентів методичної системи формування ПГКУ; 4) наскрізного контролю рівня сформованості ПГКУ за допомогою компетентнісно-орієнтованих завдань.

Теоретико-методичну основу дослідження становили:

на концептуальному рівні: Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2011 р.), Закони України «Про вищу освіту» (2014 р.) та «Про освіту» (2017 р.); реформа Міністерства освіти і науки (МОН) України «Нова

українська школа» (2017 р.); доповідь міжнародної комісії з освіти XXI століття «Освіта: прихований скарб»; проекти «Визначення і відбір компетентностей: теоретичні і концептуальні засади» (DESECO), Eurydice (аналіз європейських національних програм і реформ щодо включення в них ключових компетентностей), TIMSS (дослідження якості математичної і природознавчої освіти), PISA (визначення рівнів освіченості і ключових компетентностей, розробка системи їхнього оцінювання) та інші рішення, проекти і програми Європейського парламенту та Ради Європи, що стосуються перебігу сучасного освітнього процесу; Хартії географічної освіти 1992 та 2016 років.

на психолого-педагогічному рівні: компетентнісний, діяльнісний та особистісно-орієнтований підходи до навчання (І. Бех, Н. Бібік, В. Бондар, С. Бондар, М. Бурда, Л. Ващенко, Л. Величко, М. Гриньова, В. Ільченко, Т. Засєкіна, В. Кремень, О. Кривонос, О. Локшина, В. Луговий, І. Макаревич, Н. Морзе, О. Овчарук, Л. Паращенко, М. Піддячий, І. Підласий, О. Пометун, Г. Пустовіт, І. Родигіна, С. Рудишин, О. Савченко, О. Слюсаренко, Ж. Таланова, С. Трубачева; В. Болотов, Ж. Делор, І. Зимня, В. Кальней, В. Краєвський, Дж. Равен, Г. Селевко, В. Сітаров, А. Хуторської, С. Шишов та ін.).

на методичному рівні: дидактичні й методичні основи географічної освіти (О. Браславська, О. Варакута, Т. Гільберг, М. Елькін, Л. Зеленська, С. Кирилюк, С. Кобернік, В. Корнеєв, М. Криловець, Л. Круглик, Н. Муніч, О. Надтока, Т. Назаренко, С. Науменко, В. Обозний, М. Откаленко, Л. Паламарчук, С. Пальчевський, Л. Покась, В. Самойленко, П. Скавронський, О. Топузов, С. Тросюк, Г. Уварова, Б. Чернов, Є. Шипович, П. Шищенко, І. Шоробура, В. Яценко; І. Барінова, М. Бахір, Р. Гайсин, А. Даринський, І. Душина, А. Лобжанідзе, В. Максаковський, І. Матрусов, Г. Обух, О. Павленко, Л. Панчешнікова, Г. Понурова, Д. Субетто, В. Сухоруков, Д. Фінаров, О. Хлебосолова та ін.).

Методи досліджень. Для виконання поставлених завдань і перевірки висунутої гіпотези дослідження застосовувалися такі методи:

– *теоретичні:* аналіз й узагальнення психолого-педагогічної і методичної наукової літератури та описи власної педагогічної діяльності вчителів географії з метою з'ясування стану досліджуваної проблеми та теоретико-методичних засад компетентнісного підходу до навчання географії; аналіз чинних освітніх документів для виявлення стану впровадження компетентнісно-орієнтованого навчання в Україні; історичний – з метою визначення тенденцій розвитку понятійно-категоріального апарату; системно-структурний аналіз проблеми дослідження; порівняльний аналіз теоретичних і прикладних аспектів традиційного та компетентнісно-орієнтованого навчання географії; класифікація, порівняння, систематизування та узагальнення для виявлення закономірностей і тенденцій процесу визначення змісту предметно-географічних компетентностей у географічній освіті; синтез і моделювання для проектування концептуальних засад, критеріїв та складників методичної системи формування ПГКУ;

– *емпіричні:* анкетування, тестування, бесіди з метою виявлення рівня сформованості ПГКУ і ставлення вчителів до компетентнісно-орієнтованого навчання географії; педагогічне спостереження й вивчення педагогічного досвіду організації урочної, позаурочної та позакласної роботи вчителів для

з'ясування стану досліджуваної проблеми у шкільній практиці навчання географії в основній школі; педагогічний експеримент з метою перевірки педагогічної ефективності розробленої методичної системи та її коригування;

– *математично-статистичні*: статистична обробка результатів педагогічного експерименту з метою кількісного та якісного аналізу, забезпечення достовірності й перевірки ефективності запровадження в освітній процес розробленої методичної системи формування ПГКУ.

Організація дослідження. Дослідження проводилося протягом 2009-2017 рр. та охоплювало три етапи науково-педагогічного пошуку.

На першому пошуково-теоретичному етапі (2009-2013 рр.) опрацьовано філософську, психолого-педагогічну та методичну літературу з питань компетентнісного навчання, базових нормативних документів з географічної освіти. Проаналізовано стан запровадження компетентнісного підходу до навчання географії в основній школі. Теоретично обґрунтовано проблему, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження, розроблено модель методичної системи формування ПГКУ та методичні матеріали, необхідні для її впровадження у шкільну практику.

На другому експериментально-дослідному етапі (2014-2017 н.р.) впроваджено й експериментально досліджено ефективність застосування компонентів методичної системи формування ПГКУ.

На третьому теоретико-аналітичному етапі дослідження (2017 р.) узагальнено одержані результати, сформульовано основні положення, загальні висновки, визначено перспективи подальшого вивчення цієї проблеми. Було завершено підготовку до друку монографії, оформлено рукописи дисертації та автореферату.

Експериментальну базу дослідження становили заклади загальної середньої освіти (ЗЗСО) Полтавської, Дніпропетровської та Київської областей. Різними формами пошуково-експериментальної роботи були охоплені учні 6-8 класів основної школи, що навчалися за оновленою навчальною програмою. У проведенні формувального експерименту брали участь 973 учнів і 31 учитель географії.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше обґрунтовано, розроблено та структурно реалізовано методичну систему формування ПГКУ. При цьому:

вперше:

– теоретично обґрунтовано поняття «предметна географічна компетентність учня»;

– з'ясовано зміст і розроблено структуру ПГКУ;

– висвітлено зміст предметно-географічних компетентностей як складників ПГКУ;

– побудовано алгоритми формування предметно-географічних компетентностей учнів;

– ідентифіковано структурно-функціональні складники методичної системи формування ПГКУ;

– диференційовано методичні прийоми навчання географії, що застосовуються у процесі формування ПГКУ;

- представлено методичні рекомендації до проектування та проведення компетентнісно-формувальних уроків географії;

- запропоновано методику перевірки й оцінювання предметно-географічних компетентностей учнів;

- на основі аналізу сучасних методів, видів, способів і прийомів контролю навчальної діяльності та навчальних досягнень учнів з географії створено алгоритми проектування й застосування компетентнісно-орієнтованих завдань із географії;

удосконалено:

- психодидактичні засади предметно-компетентнісного навчання географії;

- диференціацію сучасних засобів навчання географії та визначено методичні особливості їхнього застосування у процесі формування ПГКУ;

- систематизацію форм організації навчально-пізнавальної діяльності з географії у традиційному, інтерактивному й самостійному режимах роботи учнів;

- структуру компетентнісно-формувальних уроків географії;

- вимоги до структури компетентнісно-спрямованого підручника географії;

- методику тестового контролю навчальних досягнень учнів;

отримали подальший розвиток:

- педагогічні підходи до формування географічних компетентностей учнів у позаурочному та позакласному навчанні географії;

- прикладні аспекти застосування методів навчання географії;

- систематизування нетрадиційних видів уроків географії;

- застосування засобів комп'ютеризованого предметно-компетентнісного навчання географії;

- методичні аспекти організації та виконання учнями практичних робіт із географії;

- методичні аспекти організації та виконання учнями домашньої роботи з географії;

- застосування на компетентнісно-формувальних уроках географії елементів навчальних технологій.

Практичне значення отриманих результатів полягає, по-перше, у розробленні та впровадженні в практику основної школи створеної автором моделі методичної системи формування ПГКУ та навчально-методичного забезпечення такого впровадження: підручників, навчальних і методичних посібників, дидактичних матеріалів, довідників, компетентнісно-орієнтованих завдань.

По-друге, теоретичні висновки дослідження використано у процесі розробки відділом навчання географії та економіки Інституту педагогіки НАПН України проекту Концепції географічної освіти в основній школі (2014 р.), написання Методичних рекомендацій щодо організації навчально-виховного процесу з географії у 2016–2017 та 2017–2018 навчальних роках, створення комплексного навчально-методичного комплексу шкільного курсу географії.

По-третє, розроблені автором компетентнісно-орієнтовані завдання з географії використовувалися під час здійснення моніторингу якості загальної середньої освіти серед учнів 10-х класів у 2013 році.

По-четверте, за результатами дослідження вдосконалено підготовку майбутніх учителів географії у закладах вищої освіти. Було розроблено Навчальну програму дисципліни «Методика навчання географії» (у співавторстві), яка була рекомендована Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. На основі цієї програми створено відповідне навчально-методичне забезпечення і впроваджено його у освітній процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Крім того, було у співавторстві написано підручник для студентів закладів вищої освіти «Загальна методика навчання географії», який був затверджений Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України в 2012 році.

Розроблені у процесі дослідження теоретичні положення й методичні рекомендації використовуються на курсах підвищення професійної кваліфікації вчителів географії в інститутах післядипломної освіти педагогічних кадрів.

Результати дослідження впроваджено в практику ЗЗСО м. Полтави і Полтавської області (довідка № 182 від 02.11.2017 р. – Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. М. В. Остроградського, довідка № 0201-15/53 від 16.01.2018 р. – Полтавська обласна адміністрація, Департамент освіти і науки), Черкаської області (Черкаський обласний інститут післядипломної освіти педагогічних працівників Черкаської обласної ради, довідка № 26/01-18 від 24.01.2018 р.), Дніпропетровської області (Криворізька гімназія № 127 Криворізької міської ради Дніпропетровської області, довідка № 2075 від 22.01.2018 р.), Київської області (Білоцерківська загальноосвітня школа I-III ступенів № 18 Білоцерківської міської ради Київської області, довідка № 01-22/41 від 22.02.2018 р.).

Положення й результати дослідження впроваджено в систему роботи Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 064/01-60/11 від 10.01.2018 р.), Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (довідка № 48 від 19.01.2018 р.), Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (довідка № 94/01 від 22.01.2018 р.).

Особистий внесок автора. У спільних працях – підручниках та навчально-методичних посібниках, розроблених у співавторстві з О. Топузовим, Я. Олійником, В. Самойленком, О. Надтокою, Т. Назаренко, А. Шукановою, І. Дібровою, Т. Япринець – авторка запропонувала методичну модель змісту та структури ПГКУ, реалізувала її змістові та методичні складники.

Внесок автора в наукові статті, що написані в співавторстві з О. Топузовим, В. Самойленком та І. Дібровою, полягає в розробленні їхніх концептуальних засад, змістової частини та аналізі отриманих результатів дослідження.

Загалом усі надбання дисертації, які характеризуються науковою новизною, мають практичне значення і є предметом захисту, належать винятково авторові та є його особистим науковим доробком.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації та результати проведених досліджень було оприлюднено на Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми та перспективи розвитку харчових виробництв, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу» (м. Полтава, ПУЕТ, 20–21 листопада 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Педагогіка і психологія в епоху зростаючого потоку інформації – 2015» (м. Будапешт, 3 травня 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Педагогіка і психологія в епоху глобалізації – 2015» (м. Будапешт, 22 листопада 2015 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Географічні аспекти стійкого розвитку регіонів», Гомельський державний університет імені Франциска Скорини (м. Гомель, 23–24 квітня 2015 р.); Міжнародній науковій конференції «Наука без кордонів – розвиток у 21 сторіччі» (м. Будапешт, серпень 2016 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми сучасного підручника» (м. Київ, 2010 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» (XXIV Каришинські читання) (м. Полтава, 18–19 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Регіон – 2017: стратегія оптимального розвитку» (м. Харків, 19–20 вересня 2017 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Проблеми сучасного підручника» (м. Київ, 2011 р.); IV Всеукраїнській конференції «Географія та екологія: наука і освіта» (м. Умань, 26–27 квітня 2012 р.); XII з'їзді Українського географічного товариства (м. Вінниця, травень 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції, присвяченій 25-річчю спеціальності «Географія» та 15-річчю кафедри географії та краєзнавства ПНПУ імені В. Г. Короленка «Освітні й наукові виміри географії» (м. Полтава, 25–26 квітня 2016 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Психологічні координати розвитку особистості: реалії та перспективи» 17 травня 2017 року, ПНПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава; II Всеукраїнській науковій конференції «Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики» (м. Дніпро, 26–27 травня 2017 р.); Серпневій веб-конференції «Учені НАПН України – українським учителям», Національна академія педагогічних наук України (м. Київ, серпень 2016 р.); Серпневій веб-конференції «Учені НАПН України – українським учителям», Національна академія педагогічних наук України (м. Київ, серпень 2017); Регіональній конференції «Географія на Полтавщині: Сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Полтава, 5 квітня 2012 р.); Регіональній науковій конференції «Система неперервної географічної освіти на Полтавщині» (м. Полтава, 19–20 квітня 2013 р.); Обласному науково-методичному семінарі «Форми організації навчального процесу з географії», ПОШПО імені М. В. Остроградського (м. Полтава, 23 квітня 2013 р.); Обласному науково-практичному семінарі «Шкільна географічна освіта та її пріоритетні завдання на етапі впровадження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти» ПОШПО імені М. В. Остроградського (м. Кременчук, 14 травня 2014 р.); на авторських курсах лекцій з проблем компетентнісного підходу до навчання географії в Полтавському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти імені М. В. Остроградського (м. Полтава, 2012–2017).

Публікації. Матеріали дисертації опубліковано у 54 працях, з яких: 1 монографія; 5 статей у наукових періодичних виданнях інших держав, що включені до міжнародних наукометричних баз, із напряму підготовленої дисертації (у т.ч. 3 одноосібні); 15 статей у фахових наукових виданнях України (у т.ч. 5 одноосібних); 1 програма, 3 підручники, понятійно-термінологічний словник і 8 навчальних посібників для закладів загальної середньої освіти і закладів вищої освіти з відповідним грифом Міністерства освіти і науки України (у співавторстві); 8 інших навчально-методичних праць, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації; 12 публікацій у періодичних виданнях і матеріалах й тезах конференцій та з'їздів (у т.ч. 5 одноосібних).

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук з теми «Навчальні моделі як засіб організації пізнавальної діяльності школярів у процесі вивчення фізичної географії» за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія) захищена в 2009 році. Матеріали кандидатської дисертації у тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів й висновків до них та загальних висновків. Список використаних джерел налічує 602 найменувань (з них 14 латиницею) на 64 сторінках. 23 додатки розміщено на 141 сторінці. Дисертація, повним обсягом 630 сторінки, містить 397 сторінок основного тексту, 21 рисунок і 44 таблиці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *першому розділі* «**Теоретико-методичні основи формування географічних компетентностей учнів у системі шкільної географічної освіти**» на основі аналізу численних праць вітчизняних і зарубіжних науковців висвітлено науково-теоретичні та науково-методичні засади компетентнісного підходу до навчання й виокремлено його основні напрями – посилення діяльнісного й особистісного аспектів у навчанні, забезпечення всебічного розвитку особистості учня, його спрямованості на досягнення навчального результату, який сприятиме майбутній соціальній адаптації і конкурентній спроможності учнів. Дослідження історичного аспекту й нормативно-правової бази розвитку компетентнісного підходу в європейській та вітчизняній освіті показує, що в третьому тисячолітті остаточно відбувається перехід освіти європейських держав на компетентнісні засади, який характеризується модифікацією «результативної» моделі освітніх стандартів у «компетентнісну». Такий підхід до навчання на теренах України було обрано за обов'язковий на державному рівні, про що свідчить Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти (2011 р.), Закон України «Про вищу освіту» (2014 р.), Закон України «Про освіту» (2017 р.), реформа освіти «Нова українська школа», започаткована МОН України у 2017 р.

Прийняття першої Хартії географічної освіти в 1992 р. і другої в 2016 р. сприяло перегляду її цілей і завдань та наданню компетентнісного спрямування. Зокрема, у Хартії 2016 р. наголошується на необхідності проведення досліджень, спрямованих на визначення змісту географічних компетентностей учнів і способів їх вимірювання.

Ключовими категоріями компетентнісного підходу є поняття «компетенція» і «компетентність». У нормативних документах загальноосвітньої школи термін «компетентність» визначається як освітній результат, а «компетенція» як освітня норма. Компетентність у широкому розумінні – це загальна здатність людини використовувати набуті впродовж життя знання, вміння, емоційно-ціннісні ставлення, світоглядні установки й досвід творчої діяльності для розв'язування широкого діапазону життєвих завдань у різних сферах діяльності, спілкуванні та соціальних стосунках. До різновидів компетентностей учнів належать ключові, міжпредметно-інтегральні та предметні (галузеві). Відповідно до мети й завдань географічної освіти, предметна географічна компетентність учнів (ПГКУ) визначається як здатність до застосування здобутих географічних знань, умінь і навичок, ціннісних установок та специфічного географічного мислення, сформованих на підґрунті здібностей і життєвого досвіду учнів, які необхідні для оптимальної діяльності в довіллі, передбачення наслідків такої діяльності та розв'язання власних життєвих завдань і проблем. ПГКУ є цілісним утворенням, до якого належать змістовий, діяльнісний, ціннісний та світоглядний компоненти.

Таблиця 1

Структура предметної географічної компетентності учнів

Компоненти ПГКУ	Предметно-географічні компетентності учнів	Зміст предметно-географічних компетентностей учнів
Змістовий	<i>Географічні знання</i>	емпіричні: 1) географічні факти; 2) географічна номенклатура; 3) географічні уявлення
		теоретичні: 1) географічні поняття; 2) географічні причинно-наслідкові зв'язки; 3) географічні закономірності; 4) гіпотези й теорії
Діяльнісний	<i>Географічні вміння й навички</i>	1) навчальні; 2) прикладні; 3) графічно-знакового моделювання; 4) картографічні; 5) геоінформаційні
	<i>Досвід творчої діяльності учнів з географії</i>	здатність учнів до: 1) використання вже сформованих знань і умінь з пошуковою метою; 2) самостійного комбінування й перетворення вже відомих прийомів навчально-пізнавальної діяльності; 3) створення принципово нових способів розв'язання географічних навчальних проблем
Ціннісний	<i>Емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому</i>	1) емоції й почуття щодо довкілля; 2) переконання й погляди; 3) морально-етичні цінності та установки; 4) правила поведінки в довіллі
Світоглядний	<i>Географічне бачення світу</i>	1) здатність до історично зумовленого цілісного відображення довкілля та суспільно-економічних процесів у ньому; 2) розуміння природних, демографічних та соціально-економічних об'єктів, процесів та їхньої взаємодії; 3) здатність мислити просторово й комплексно

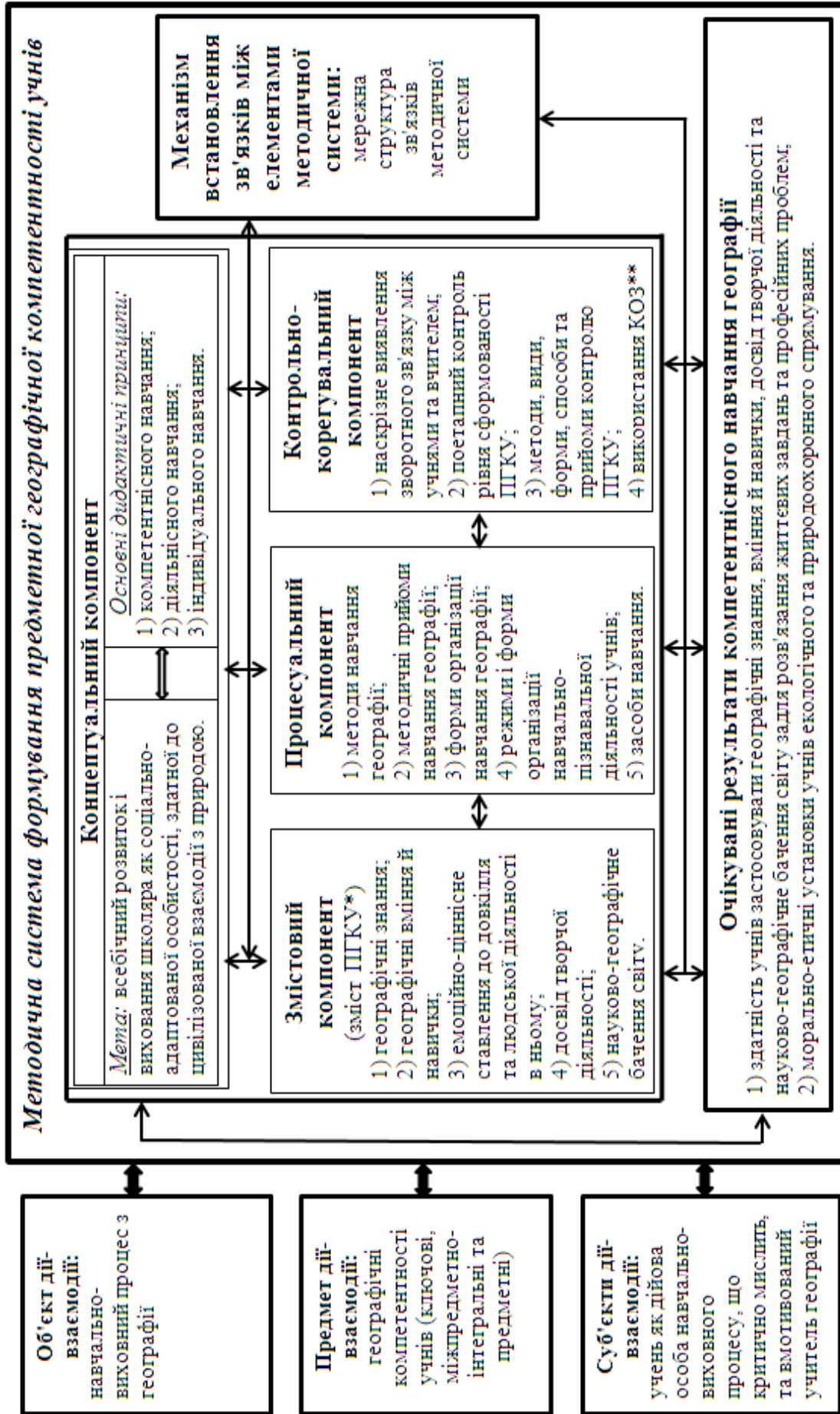
Структурні складники (елементи) названих компонентів доцільно розглядати як окремі стосовно ПГКУ предметно-географічні компетентності учнів (табл. 1). Визначення змісту предметно-географічних компетентностей учнів на основі чинної навчальної програми з географії має забезпечити, по-перше, спрямування педагогічної діяльності вчителів географії на досягнення конкретного наперед визначеного результату, по-друге, уможливити контроль рівня сформованості окремих стосовно ПГКУ предметно-географічних компетентностей учнів.

У *другому розділі* **«Психодидактичні засади компетентнісного навчання географії»** на основі синтезу й творчого розвитку основних теорій навчальної діяльності учнів обґрунтовано, що активна пізнавальна діяльність у процесі навчання географії сприятиме всебічному розвитку учнів і саме в діяльності формується ПГКУ. Від пізнавального інтересу учнів залежать рівні їхньої пізнавальної активності – репродуктивний, продуктивний та творчий, які визначають характер формування предметно-географічних компетентностей учнів. Мотивація навчання географії, як система зовнішніх спонукань, зумовлює пізнавальний інтерес і пізнавальну активність учнів та визначає її спрямованість на формування ПГКУ.

Під час формування предметно-географічних компетентностей учнів учитель має враховувати особливості впливу когнітивних процесів учнів: відчуття й сприйняття, уваги, пам'яті, мислення, уяви, мови. Проектування та організація навчальної діяльності учнів з географії на основі врахування закономірностей когнітивних процесів є запорукою всебічного розвитку особистості, а отже, ефективного комплексного формування ПГКУ. Розуміння психодидактичних засад компетентнісного навчання географії дає змогу розробити алгоритми формування елементів предметно-географічних компетентностей учнів, зокрема географічних фактів, номенклатури, уявлень, понять, причинно-наслідкових зв'язків, прикладних і картографічних умінь тощо.

У *третьому розділі* **«Методична система формування предметної географічної компетентності учнів»** обґрунтовано теоретичні засади створення методичної системи формування ПГКУ, розроблено й описано структурно-функціональні складники цієї системи (рис. 1). Методична система формування ПГКУ є відкритою, оскільки взаємодіє із зовнішнім середовищем. Дія методичної системи на зовнішні чинники і їхній вплив на внутрішні компоненти системи здійснюється одночасно. Об'єктом взаємодії методичної системи із зовнішнім середовищем є навчально-виховний процес з географії, предметом – географічні компетентності учнів (ключові, міжпредметно-інтегральні та предметні), а суб'єктами – учень як дійова особа навчально-виховного процесу, що критично мислить, та вмотивований учитель.

Реалізація методів навчання географії здійснюється за допомогою методичних прийомів, які є конкретними способами організації навчальних дій учнів на основі застосування різноманітного сполучення засобів та форм навчання. Методичні прийоми поділяються на вербальні, ілюстративно-демонстраційні та прикладні (табл. 2).

*ПГКУ – предметна географічна компетентність учнів

**КОЗ – компетентнісно-орієнтовані завдання

Рис. 1. Графічна модель методичної системи формування ПГКУ

Диференціація методичних прийомів компетентнісного навчання географії

Вербальні (словесні)	Ілюстративно-демонстраційні	Прикладні
Навчальна розповідь, навчальне пояснення, інструктаж, читання вчителем уголос, робота з текстом підручника, бесіда, навчальна дискусія й навчальна (шкільна) лекція.	Ілюстрування, демонстрування, демонстраційний навчальний дослід.	Навчальне спостереження, вправа, географічна задача, самостійний навчальний експеримент і практичне завдання.

Засоби компетентнісного навчання географії – це природні й штучні об'єкти, що виконують функції носіїв географічної інформації, знярядь створення інформаційно-предметного середовища навчального процесу та інструментів навчально-пізнавальної діяльності учнів. Інформаційно-предметне середовище, що створюється засобами навчання географії, має пізнавальний, творчий і емоційний потенціал.

Вибір засобів навчання, з одного боку, зумовлюють мета, зміст і методи компетентнісного навчання географії, з іншого – такі засоби самі безпосередньо впливають на компоненти процесу навчання, стимулюючи їхній розвиток. Засоби компетентнісного навчання географії диференціюють за змістом і спрямуванням (табл. 3).

Диференціація засобів компетентнісного навчання географії

ГРУПИ ЗАСОБІВ НАВЧАННЯ				
Об'єктно-натуральні	Об'єктно-замінювальні	Приладно-природничі	Апаратно-забезпечувальні	Інтегровані інформаційні
Види засобів навчання				
1) реально-географічні; 2) фрагментарно-географічні.	1) вербальні; 2) ілюстративно-зображувальні; 3) аудіовізуальні; 4) графічно-знакові; 5) картографічно-геоінформаційні; 6) прототипні; 7) комбіновані об'єктно-замінювальні.	1) геодезично-топографічні; 2) метеорологічні; 3) гідрологічні; 4) геометричні; 5) астрономічні; 6) інші приладно-природничі.	1) власне комп'ютерні; 2) автономні аудіовізуалізаційні; 3) інформаційно-накопичувальні; 4) позиційно-навігаційні; 5) інші апаратно-забезпечувальні.	1) багато-об'єктні умовно-інтерактивні; 2) мультимедійні.

Картографічно-геоінформаційні засоби навчання посідають домінантне місце у процесі компетентнісного навчання географії. Модернізація сучасної географічної освіти пов'язана із застосуванням геоінформаційних засобів – комплексу різноманітних картографічних моделей, що створюються за допомогою комп'ютеризованих просторово-аналітичних програмно-спеціалізованих засобів навчання (передусім ГІС-інструментарію).

Водночас, як і раніше, у системі засобів навчання особливу роль відіграє компетентнісно-спрямований підручник з географії. У шкільній географічній освіті тривалий час переважав предметно-центричний підхід, згідно з яким

зміст підручника конструювався як навчальна проекція нормативного наукового знання. Проте на сучасному етапі підручникотворення здійснюється на новій концептуальній основі, що ґрунтується передовсім на реалізації індивідуального, діяльнісного та компетентнісного підходів до навчання. Методичний апарат такого підручника включає текстовий і позатекстовий структурні компоненти (табл. 4).

Таблиця 4

Структура компетентнісно-спрямованого підручника з географії

ТЕКСТОВИЙ КОМПОНЕНТ ПІДРУЧНИКА			ПОЗАТЕКСТОВИЙ КОМПОНЕНТ ПІДРУЧНИКА			
Основний текст	Додатковий текст	Пояснювальний текст	Навчальні запитання й завдання	Апарат організації засвоєння	Апарат орієнтування	Ілюстративний матеріал
Викладання й пояснення основ науки: уявлень, суджень, понять, законів, теорій тощо.	Науково-популярний, художній, документальний і хрестоматійний матеріал.	Формулювання, визначення та пояснення понять і термінів, різноманітні роз'яснення, висновки тощо.	Із закріплення знань, формування навчальних умінь, практичні, проблемні, творчі, контрольні.	Заголовки, плани, вказівки, інструкції, зразки, алгоритми виконання тощо.	Вступ, передмова, зміст, рубрикації, особливі позначення в тексті тощо.	Образні, понятійні, комбіновані зображення.

Ефективність формування ПГКУ значною мірою залежить від форм організації процесу компетентнісного навчання географії, які є зовнішнім виявом узгодженої діяльності вчителя й учнів, що здійснюється у встановленому порядку та певному режимі.

Форми організації процесу компетентнісного навчання географії доцільно поділяти на дві великі взаємопов'язані групи:

1. Форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів з географії, що диференціюються залежно від режимів організації навчання – традиційного, інтерактивного й самостійного (рис. 2).

2. Форми організації проведення компетентнісного навчання географії, до яких належать урочна, позаурочна й позакласна.

Позаурочне компетентнісне навчання здійснюється в час, вільний від уроків, проте регламентується програмою з географії та є обов'язковим для кожного учня (табл. 5).

Позакласне навчання географії зорганізовується на засадах добровільності, ініціативи, активності й самостійної навчально-пізнавальної діяльності учнів. Види позакласного навчання з географії є важливими складниками процесу формування всіх компонентів ПГКУ (див. табл. 5).

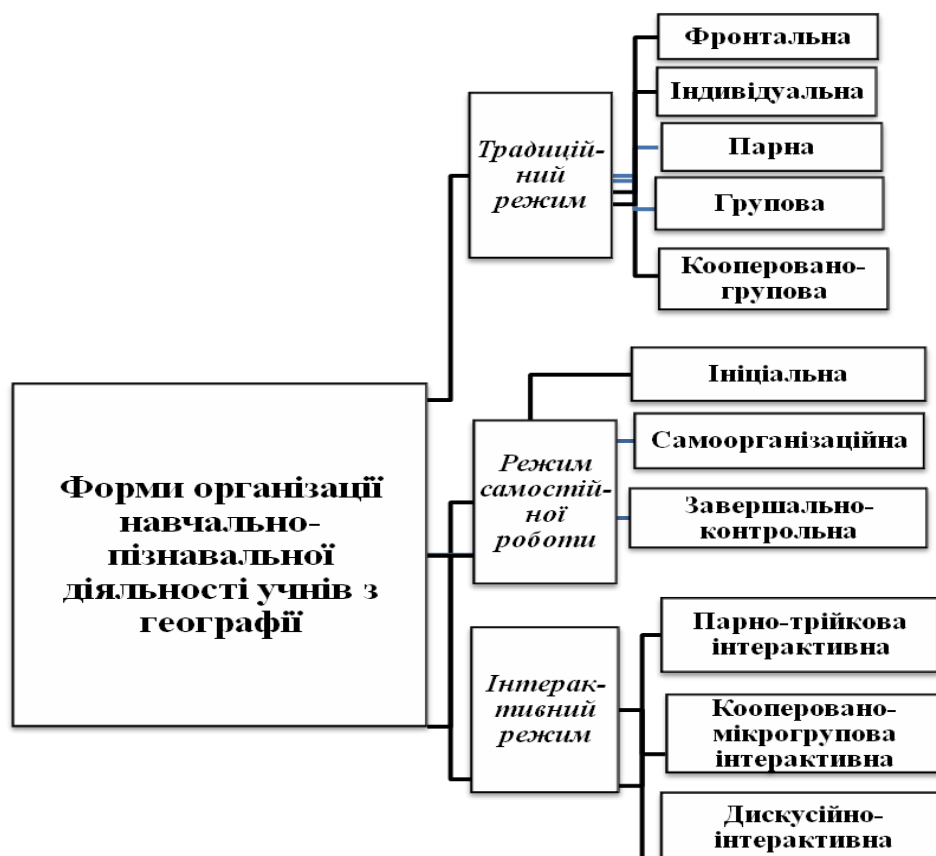

Рис. 2. Систематизація форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів із географії

Таблиця 5

Види позаурочного й позакласного компетентнісного навчання географії

Види позаурочного навчання				Види позакласного навчання		
домашня робота (виконання домашніх завдань)	індивідуальні спостереження за довкіллям	участь у групових чи індивідуальних проєктах	проведення досліджень	перманентні (факультатив, гурток, клуб тощо)	систематичні (предметний тиждень, олімпіада, турнір тощо)	епізодичні (екскурсія, похід, екологічний рейд тощо)

У *четвертому розділі* «Компетентнісно-формувальні уроки географії» висвітлено особливості різновидів компетентнісно-формувальних (КФ) уроків географії, їхня структура та особливості проєктування.

Згідно з компетентнісним підходом до навчання географії бачення типу та відповідної структури уроку змінюється, оскільки відбулася суттєва зміна цільового компонента уроку. Якщо за традиційної системи навчання географії основним завданням уроку було формування знань, умінь та навичок учнів, то за компетентнісної таким завданням стало формування здатності учнів до застосування навчальних досягнень з метою розв'язання важливих для життя завдань і проблем географічного спрямування.

Під час проєктування уроку вчитель обирає ті його структурні компоненти, які оптимально забезпечують досягнення обраних видів

дидактичної мети й дотримання всіх вимог, що висуваються до КФ уроку географії. Навчальну (когнітивну), розвивальну й виховну мету уроку реалізують обрані вчителем відповідно до кожного уроку ключові, міжпредметно-інтегральні та предметно-географічні компетентності.

Особливістю КФ уроку будь-якого типу є, по-перше, визначення змісту предметно-географічних компетентностей, які будуть формуватися на уроці, на основі чинної навчальної програми з географії. По-друге, формування ПККУ повинно мати діяльнісний характер, передусім за допомогою виконання ситуативних прикладних завдань, спрямованих на застосування навчальних досягнень з географії для розв'язання завдань, наближених до реального життя.

Нетрадиційний КФ урок географії є уроком з нетрадиційною структурною організацією, коли певний, зазвичай основний, макрокомпонент реалізується нетрадиційним способом, що визначається видом нетрадиційного уроку та зумовлює зміну тривалості й специфіку інших структурних компонентів.

Рис. 3. Диференціація компетентнісно-формувальних уроків географії

Нетрадиційні КФ уроки позитивно впливають на процес накопичення досвіду творчої діяльності учнів, збагачують їхнє емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому, поглиблюють і поширюють географічне бачення світу.

П'ятий розділ «Визначення рівня сформованості предметної географічної компетентності учнів» присвячено аналізу особливостей визначення рівня сформованості предметно-географічних компетентностей учнів. Тут описано організацію педагогічного дослідження ефективності застосування методичної системи формування ПГКУ в основній школі.

Контроль і корегування рівня сформованості ПГКУ учнів є обов'язковим структурно-функціональним складником навчального процесу з географії загалом. Зазначені контроль і корегування можуть бути, з одного боку, завершальним компонентом оволодіння учнями певним змістовим блоком предметно-географічних компетентностей, а з іншого – ланкою, що об'єднує навчально-пізнавальну діяльність учнів у єдину систему. Визначення змісту предметно-географічних компетентностей учнів як підґрунтя прогнозування результативного складника навчання має забезпечити об'єктивність у системі оцінювання навчальних досягнень учнів. Для оцінювання рівня сформованості різних предметно-географічних компетентностей потрібно застосовувати відповідні критерії, які були нами розроблені й запропоновані вчителям географії.

Систематичний контроль забезпечує наскрізний зворотний зв'язок між учителем і учнями. Під час перевірки й оцінювання рівня сформованості ПГКУ застосовуються різноманітні методи, види, форми, способи і прийоми контролю. Залежно від дидактичної мети вирізняють такі види контролю, як: попередній, поточний, тематичний (періодичний) і підсумковий. Організаційні форми контролю досягнень учнів, що визначаються характером організації перевірки, представлені фронтальним, індивідуальним, диференційовано-груповим і колективним контролем. Способи контролю визначаються відповідно до характеру діяльності учнів і використання засобів навчання – усний, письмовий (зокрема тестовий), графічно-знаковий та комп'ютеризований. Прийоми контролю навчальних досягнень передбачають поєднання різних способів і організаційних форм контролю з урахуванням дидактичних його видів на основі застосування різноманітних засобів навчання.

Контроль рівня сформованості предметно-географічних компетентностей учнів безпосередньо пов'язаний із їхнім корегуванням, яке полягає у частковому або повному виправленні недоліків раніше сформованих знань і вмінь учнів, досвіду їхнього застосування, ціннісних ставлень та науково-географічного бачення довкілля.

Перспективним шляхом запровадження компетентнісного навчання географії є застосування компетентнісно-орієнтованих завдань (КОЗ), які є основним засобом перевірки та оцінювання рівня сформованості ПГКУ. КОЗ спрямовані на виконання стандартних і нестандартних завдань, що передбачають знаходження виконавцем способу їх розв'язання з обов'язковим використанням навчальних досягнень з географії. КОЗ відрізняються від традиційних завдань за такими ознаками:

1) обов'язкова вмотивованість виконання завдання та акцентування на значущості результату, який потрібно отримати;

2) умови завдання мають бути сформульовані як сюжет, ситуація чи проблема, задля розв'язання яких необхідно застосовувати географічні знання і вміння, на які немає прямої вказівки в тексті завдання;

3) географічна інформація в завданнях має бути представлена в різній формі (текст, малюнки, таблиці, схеми, діаграми, карти тощо);

4) в умовах завдання можуть бути зайві відомості чи такі, які спричиняють певні протиріччя, що визначає потребу ретельно аналізувати зміст завдання;

5) безпосередньо чи приховано вказується на сферу застосування результатів розв'язання завдання.

При проведенні тематичного контролю рівня сформованості предметно-географічних компетентностей учнів КОЗ об'єднуються у дидактичні тести.

Здійснене нами педагогічне дослідження було спрямовано на вивчення стану впровадження компетентнісного підходу до навчання географії та обґрунтування раціональних шляхів ефективного формування ПГКУ. Метою експериментального дослідження була розробка й апробація компонентів й елементів методичної системи формування ПГКУ, експериментальна перевірка ефективності їхнього системного застосування та створення методичного забезпечення впровадження.

Під час визначення експериментальної бази дослідження було вирішено обрати експериментальні та контрольні класи з усіх паралелей основної школи. Однак у процесі проведення експериментального дослідження за рішенням МОН України було здійснено перехід на оновлені навчальні програми з географії. Саме тому було прийнято рішення обрати для проведення експериментального дослідження 6-ті, 7-мі і 8-мі класи, учні яких навчалися за оновленими навчальними програмами з географії у 2015–2017 роках. У 9-х класах експериментальне дослідження не проводилося, оскільки в них перехід на оновлену програму не було здійснено на час проведення експериментального дослідження. Перебіг проведення педагогічного експерименту показано у таблиці 6.

Таблиця 6

Матриця перебігу педагогічного експерименту

Навчальні роки	Класи /Фактори впливу					
	6 клас		7 клас		8 клас	
	К	Е	К	Е	К	Е
2016/2017	ZF	WF	ZF	AWF	ZF	AWF
2015/2016	ZF	WF	ZF	AWF	ZF	AWF
2014/2015	ZF	WF	ZF	WF	ZF	WF
2013/2014	PF	ZF	PF	ZF	PF	ZF

К – контрольні класи; Е – експериментальні класи; PF – пасивні фактори впливу (традиційна методика вчителя); ZF – фактори зацікавлення (анкетування й бесіди з учителями, аналіз результатів їхніх самостережень, консультації тощо); WF – робочі фактори впливу (комбінування традиційних та інноваційних дидактичних інструментів); AWF – активні фактори впливу (застосування переважно інноваційних дидактичних інструментів).

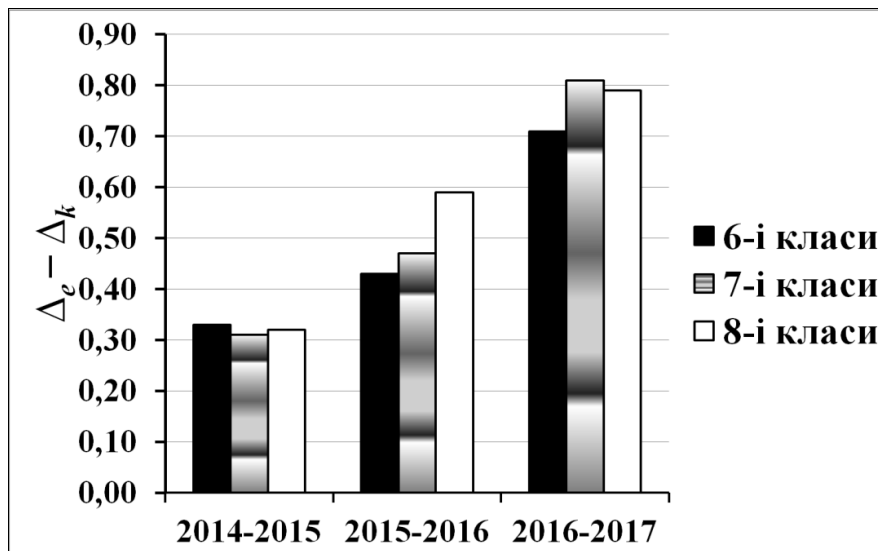
Учителям-експериментаторам був запропонований пакет навчально-методичних матеріалів, проводилися семінари та інструктивні заняття, здійснювалося обговорення труднощів, що виникали у процесі експериментального навчання. У таблиці 5 наведено матрицю перебігу здійснення педагогічного експерименту. Варто зазначити, що дія факторів

зацікавлення в контрольних класах відбувалася саморушно впродовж усього періоду здійснення експериментального дослідження.

Отримані статистичні вибірки за середнім балом успішності контрольних та експериментальних класів відносно малі – $n = 16$. Тому при аналізі отриманих експериментальних даних було застосовано U-критерій Манна-Уїтні для порівняння двох малого обсягу вибірок ($n_1, n_2 \geq 3$).

Для порівняння рівня успішності одних і тих же груп учнів через певний проміжок часу було застосовано парний t-критерій Стьюдента, обчислення якого показали, що мав місце суттєвий вплив запропонованого експериментатором фактору на рівень успішності учнів.

Результати математично-статистичної обробки матеріалів експериментального дослідження доводять ефективність застосування складників методичної системи формування ПГКУ (рис. 4). Причому найбільший приріст успішності в експериментальних класах спостерігався в учнів із середнім рівнем навчальних досягнень.

$\Delta_e - \Delta_k$ різниця змін усереднених балів контрольних та експериментальних класів.

Рис. 4. Динаміка змін усереднених балів контрольних та експериментальних класів

Детальний порівняльний аналіз статистичних і графічних матеріалів, що відбивають динаміку навчання учнів експериментальних і контрольних класів, дав можливість глибше зрозуміти відмінності в організації навчально-виховного процесу й довів переваги та ефективність застосування методичної системи формування ПГКУ.

ВИСНОВКИ

У процесі дослідження розроблено та апробовано методичну систему формування ПГКУ, експериментально перевірено ефективність системного застосування її компонентів та створено методичне забезпечення їхнього впровадження у процес навчання географії в основній (базовій) школі.

1. На основі аналізу теоретико-методичних підвалин компетентнісного підходу до навчання географії обґрунтовано, що основна спрямованість такого підходу визначається посиленням дії сукупності принципів діяльнісного й особистісного навчання, конкретизацією цілей та відбором змісту освіти, організацією освітнього процесу й оцінкою освітніх результатів. Компетентнісний підхід став провідним вектором розвитку географічної освіти в Україні, оскільки в ньому чітко простежується зорієнтованість на результативне навчання учнів, зосередженість на змінах особистості дитини як суб'єкта учіння та його соціалізації.

Визначальними категоріями компетентнісного підходу до навчання є поняття «компетенція» і «компетентність». Компетенція розглядається як освітня норма, зумовлена освітніми потребами суспільства, що конкретизуються в державних стандартах і навчальних програмах. Компетентність є загальною здатністю людини використовувати набуті впродовж життя знання, уміння, емоційно-ціннісні ставлення, світоглядні установки й досвід творчої діяльності для розв'язання широкого діапазону життєвих завдань у різних сферах діяльності, спілкуванні та соціальних стосунках. До різновидів компетентностей учнів належать ключові, міжпредметно-інтегральні та предметні (галузеві). ПГКУ визначається як здатність до застосування здобутих географічних знань, умінь і навичок, ціннісних установок і специфічного географічного мислення, сформованих на підґрунті здібностей і життєвого досвіду учнів, які необхідні для оптимальної діяльності в довкіллі, передбачення наслідків такої діяльності та розв'язання власних життєвих завдань і проблем.

Структурними частинами ПГКУ є змістовий, діяльнісний, ціннісний і світоглядний компоненти. Складники (елементи) компонентів ПГКУ з метою підвищення ефективності їх проектування, формування та визначення рівня сформованості доцільно розглядати як окремі стосовно ПГКУ предметно-географічні компетентності учнів. До змістового компонента належать географічні знання учнів; до діяльнісного – географічні вміння й навички та досвід творчої діяльності з географії; до ціннісного – емоційно-ціннісне ставлення до довкілля й людської діяльності в ньому; до світоглядного – географічне бачення світу.

2. Визначення психодидактичних засад формування ПГКУ у процесі навчання географії дало змогу довести, що вчитель під час проектування та організації компетентнісного навчання географії повинен ураховувати домінантне значення в навчально-виховному процесі активної навчально-пізнавальної діяльності учнів. Від пізнавального інтересу учнів, який відіграє важливу роль у формуванні ПГКУ через спрямування особистості на постійний пошук нової інформації та нових способів оперування нею, залежить рівень їхньої пізнавальної активності (репродуктивний, продуктивний, творчий).

Формуючи предметно-географічні компетентності учнів, учитель має зважати на специфіку когнітивних процесів, що поєднані між собою і впливають на пізнавальну активність учнів. Рушійною силою навчально-пізнавальної діяльності учнів є пізнавальні мотиви, що зумовлюються змістом

навчально-пізнавальної діяльності й процесом її реалізації на уроці та в позаурочній і позакласній роботі.

3. Розроблена методична система компетентнісного навчання географії є багаторівневою ієрархічною цілісною стійкою сукупністю підсистем, компонентів та елементів, що пов'язані внутрішньосистемними взаємозалежними і взаємозумовленими зв'язками та можуть змінюватися внаслідок взаємодії із зовнішніми чинниками. Вона структурується з трьох підсистем – компонентної, результувальної та регулювальної, є відкритою, оскільки взаємодіє із зовнішнім середовищем. Компонентна підсистема складається з концептуального, змістового, процесуального та контрольнорегувального компонентів. Результувальна містить очікувані результати компетентнісного навчання географії і спрямовує функціонування всіх складників системи. Регулювальна визначається мережною структурою зв'язків методичної системи, за якої один компонент системи може мати багато елементів і при цьому кожен елемент взаємодіє з багатьма іншими компонентами та елементами.

4. У результаті здійснення диференціації методичних прийомів навчання, що застосовуються у процесі формування ПГКУ, було виокремлено вербальні ілюстративно-демонстраційні та прикладні методичні прийоми навчання географії. Застосування вербальних (словесних) методичних прийомів навчання географії, до яких належать навчальна розповідь, навчальне пояснення, інструктаж, читання вчителем уголос, робота з текстом підручника, бесіда, навчальна дискусія й навчальна (шкільна) лекція, дає змогу формувати в учнів уміння міркувати, висловлювати свою думку, розповідати, пояснювати тощо. До ілюстративно-демонстраційних методичних прийомів, що ґрунтуються на безпосередньому сприйманні учнями географічних об'єктів вивчення та їхніх статичних чи динамічних моделей, належать ілюстрування, демонстрування й демонстраційний навчальний досвід. Прикладні методичні прийоми навчання географії застосовуються для безпосереднього самостійного пізнання учнями географічної дійсності, поглиблення знань та формування вмінь і навичок як предметно-географічних компетентностей. Ці прийоми передбачають навчальне спостереження, вправу, географічну задачу, самостійний навчальний експеримент і практичне завдання.

5. Засоби компетентнісного навчання географії доцільно поділити відповідно до методичних особливостей їхнього застосування на п'ять груп: об'єктно-натуральні (реально-географічні, фрагментарно-географічні), об'єктно-замінювальні (вербальні, ілюстративно-зображувальні, аудіовізуальні, графічно-знакові, картографічно-геоінформаційні, прототипні, комбіновані об'єктно-замінювальні), приладно-природничі (геодезично-топографічні, метеорологічні, гідрологічні, геометричні, астрономічні, інші приладно-природничі), апаратно-забезпечувальні (комп'ютерні, автономні аудіовізуалізаційні, інформаційно-накопичувальні, позиційно-навігаційні, інші апаратно-забезпечувальні), інтегровані інформаційні (багато-об'єктні умовно-інтерактивні, мультимедійні).

Картографічно-геоінформаційні засоби навчання посідають домінантне місце у процесі компетентнісного навчання географії, оскільки вони, по-перше, є джерелом знань учнів про розміщення географічних об'єктів вивчення, зміну їхнього місцезнаходження й атрибутів, розвиток; по-друге, засобом формування картографічних умінь учнів як елемента предметно-географічної компетентності (географічні вміння й навички); по-третє, виконують функцію засобів формування міжпредметно-інтегральної картографічної компетентності учнів; по-четверте, сприяють формуванню просторового мислення учнів як основи їхнього географічного бачення світу.

Компетентнісно-спрямувальний підручник з географії як багатооб'єктний умовно-інтерактивний інтегрований інформаційний засіб, є своєрідним дидактичним комплексом, що може бути самодостатньою системою або універсальним засобом навчання. Електронний компетентнісно-спрямувальний підручник як мультимедійний інтегрований інформаційний засіб навчання поєднує змістові навчальні надбання з дидактичними можливостями сучасних інформаційних технологій.

6. Форми організації процесу компетентнісного навчання географії доцільно поділяти на дві взаємопов'язані групи: організація навчально-пізнавальної діяльності учнів з географії (у традиційному, інтерактивному й самостійному режимах навчання) та організація проведення компетентнісного навчання (урочна, позаурочна та позакласна).

До основних форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів з географії належать: у традиційному режимі організації – фронтальна, індивідуальна, парна, групова й кооперовано-групова; у режимі самостійної роботи – ініціальна, самоорганізаційна й завершально-контрольна; за інтерактивного режиму організації – парно-трійкова інтерактивна, кооперовано-мікрогрупова інтерактивна й дискусійно-інтерактивна. Застосування всіх форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів у традиційному режимі має бути поєднаним із використанням форм такої організації в режимах самостійної роботи та інтерактивному. При цьому важливим дидактичним інструментом учителя залишається диференційований підхід до учнів під час організації навчального процесу з географії.

Позаурочне навчання учнів як форма його проведення здійснюється у вільний від уроків час, регламентується програмою з географії та спрямовується на закріплення, розширення, поглиблення й застосування ПГКУ. До його видів належать домашня робота (виконання домашніх завдань), індивідуальні спостереження за довкіллям, участь у групових чи індивідуальних проектах і проведення досліджень.

Різновидами позакласного навчання географії є перманентні (факультатив, гурток, клуб тощо), систематичні (предметний тиждень, олімпіада, турнір тощо) та епізодичні (екскурсія, похід, екологічний рейд тощо). Вони є важливими складниками процесу формування всіх компонентів ПГКУ.

7. Проектування КФ уроку полягає у встановленні вчителем домінантної дидактичної мети, конкретизації змісту предметно-географічних компетентностей на основі чинної навчальної програми з географії, визначенні

його макрокомпонентів і їхніх складників – мікрокомпонентів, обранні методів, методичних прийомів і засобів навчання та форм організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, за допомогою яких будуть реалізовуватися структурні компоненти уроку. Діяльнісний та особистісний характер формування ПГКУ забезпечується за допомогою виконання ситуативних прикладних завдань, спрямованих на застосування навчальних досягнень учнів з географії для розв'язання завдань, наближених до реального життя.

НКФ урок географії, по-перше, має нетрадиційну структурну організацію, коли основний макрокомпонент реалізується нетрадиційним способом і зумовлює зміну тривалості й специфіку інших структурних компонентів; по-друге, поєднує риси традиційного й інтерактивного режиму організації навчально-пізнавальної діяльності учнів з переважанням рис останнього; по-третє, спрямований на активізацію навчально-пізнавальної діяльності учнів і розвиток їхньої креативності; по-четверте, забезпечує сталу активність учнів, запобігаючи їхньому перевантаженню.

На будь-якому етапі педагогічної діяльності вчителів географії необхідно вивчати компоненти сучасних технологій навчання географії, оскільки такий підхід дає йому змогу урізноманітнювати перелік дидактичних інструментів, які він застосовує на КФ уроці.

8. Перспективним шляхом запровадження компетентнісного навчання географії є застосування компетентнісно-орієнтованих завдань, які є основним засобом формування, перевірки та оцінювання рівня сформованості ПГКУ. На основі аналізу сучасних методів, видів, способів і прийомів контролю навчальних досягнень учнів з географії було розроблено алгоритми проектування і застосування КОЗ з географії. КОЗ компонується у дидактичні тести, які є системою запитань і поступово ускладнених завдань специфічної форми, що вможливує якісну, ефективну та об'єктивну оцінку структури й вимірювання рівня сформованості предметно-географічних компетентностей учнів. Дидактичний тест з географії характеризується структурою, цілісністю, архітектурою, якістю результатів, предметною й логічною визначеністю змісту, науковою вірогідністю, репрезентативністю та формою подавання матеріалу.

КОЗ орієнтовані на знаходження учнем способів їх розв'язання з обов'язковим використанням географічних знань, умінь та сформованих раніше науково-ціннісних установок. Застосування КОЗ дає змогу вчителям географії досягати кількох дидактичних цілей одночасно: виявляти рівень сформованості та розвитку ПГКУ, оцінювати їхню спроможність самостійно здобувати знання та обирати способи діяльності, формувати інтерес до географії та досвід творчої діяльності у процесі її вивчення.

9. Здійснене педагогічне дослідження було спрямоване на розробку й апробацію компонентів методичної системи формування предметної географічної компетентності в учнів основної (базової) школи, експериментальну перевірку ефективності їхнього системного застосування і створення методичного забезпечення діяльності вчителя. Крім того, вивчався стан впровадження компетентнісного підходу до навчання географії. Було доведено, що проблема формування ПГКУ значною мірою пов'язана з

недостатньою підготовленістю вчителів географії до впровадження компетентнісного навчання. Цілеспрямована теоретична й методична підготовка вчителів до початку роботи з учнями в межах експерименту зменшувала ризики отримати результат, нижчий від нашої гіпотези щодо підвищення ефективності всебічного розвитку учнів, формування навичок їхньої самостійної навчально-пізнавальної діяльності та здатності застосовувати навчальні досягнення з географії для розв'язання важливих для життя завдань і проблем унаслідок впровадження в навчально-виховний процес методичної системи формування ПГКУ.

Програма педагогічного експерименту була зорієнтована на всебічний розвиток особистості учня, формування навичок їхньої самостійної навчально-пізнавальної діяльності в процесі застосування методичної системи формування ПГКУ. Така система розглядалася як сукупність взаємопов'язаних і взаємозалежних компонентів, зумовлених психодидактичним підґрунтям розвитку особистості учня й закономірностями та особливостями змісту шкільних курсів географії. Були розроблені методичні рекомендації та навчально-методичні матеріали, які надавалися вчителям-експериментаторам. Результати педагогічного експерименту загалом підтверджують неперервне суттєве зростання ефективності навчання географії учнів експериментальних класів, а різниця експериментальної та контрольної груп не випадкова і є наслідком ефективних методичних умов, сконструйованих нами та впроваджених учителями, що брали участь в експерименті. Формувальним експериментом підтверджено, що покращення результатів навчання географії учнів можливе завдяки впровадженню запропонованої нами науково обґрунтованої методичної системи формування ПГКУ.

Список опублікованих праць здобувача за темою дисертації

Наукові праці, у яких опубліковані основні результати дисертації

Монографії

1. Вішнікіна Л. П. Компетентнісне навчання географії в основній школі [Текст] : монографія / Л. П. Вішнікіна. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2017. – 407 с.

Статті у фахових наукових виданнях України

2. Вішнікіна Л. П. Впровадження навчальних моделей у методичний апарат шкільного підручника з географії / Л. П. Вішнікіна // Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць № 1 (10) / За науковою редакцією академіка В. М. Мадзігона – К. : Інституту педагогіки НАПН України. – 2010. – С. 269–279.

3. Топузов О. М. Комплексний навчально-методичний комплект шкільного курсу географії в системі особистісно орієнтованого навчання / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Проблеми сучасного підручника: збірник наукових праць. Випуск 11 – К. : Педагогічна думка. – 2011. – С. 130–137.

4. Топузов О. М. Педагогічні технології як основа творчої діяльності вчителя географії / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Педагогічний альманах: Збірник наукових праць / редкол. В. В. Кузьменко (голова) та ін. – Херсон : РПО, 2011. – Випуск 10. – С. 52–57.

5. Топузов О. М. Компетентнісний підхід до навчання географії / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Географія та основи економіки в школі. – 2011. – № 5. – С. 34–37.

6. Топузов О. М. Методичні прийоми навчання географії / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Географія та основи економіки в школі. – 2011. – № 6. – С. 33–36.

7. Самойленко В. М. Створення та застосування тестів у навчанні географії / В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна // Педагогіка вищої та середньої школи: Збірник наукових праць. Випуск 32. – Кривий Ріг. – 2011. – С. 15–29.

8. Топузов О. М. Обґрунтування змісту предметних географічних компетенцій учнів основної школи / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Географія та економіка в рідній школі. – 2014. – № 6 – С. 39–44.

9. Вішнікіна Л. П. Зміст предметних географічних компетенцій учнів / Л. П. Вішнікіна // Імідж сучасного педагога. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2015. – №10. – С. 3–6.

10. Вішнікіна Л. П. Психодидактичні засади формування предметної географічної компетентності учнів / Л. П. Вішнікіна, О. М. Топузов // Український педагогічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 65–74.

11. Вішнікіна Л. П. Теоретичні засади формування методичної системи компетентнісного навчання географії / Л. П. Вішнікіна // Науковий вісник Миколаєвського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : Збірник наукових праць / За ред. проф. Анатолія Ситченка. – № 3 (54), вересень 2016. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. – С. 23–28.

12. Вішнікіна Л. П. Підручник географії як універсальний інтегрований засіб формування предметної географічної компетентності учнів / Л. П. Вішнікіна, О. М. Топузов // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2016. – Вип. 17. – С. 60–68.

13. Вішнікіна Л. П. Компетентнісно-формувальний урок географії / Л. П. Вішнікіна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Географічні науки» : Збірник наукових праць. – Випуск № 5 / 2016 р. – С. 83–88.

14. Вішнікіна Л. П. Методика контролю рівня сформованості предметної географічної компетентності учнів / Л. П. Вішнікіна // Науковий вісник Миколаєвського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Педагогічні науки : Збірник наукових праць / За ред. проф. Тетяни Степанової. – № 3 (58), вересень 2017. – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2017. – С. 66–72.

15. Топузов О. М. Становлення компетентнісної географічної освіти / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Проблеми сучасного підручника: зб. наук.

праць / [ред. кол. ; голов. ред. – О. М. Топузов]. – К. : Педагогічна думка, 2017. – Вип. 19. – С. 57–68.

16. Вішнікіна Л. П. Застосування комп'ютеризованого навчання на компетентнісно-формульованих уроках географії / Л. П. Вішнікіна // Комп'ютер у школі та сім'ї. – 2017. – № 5 (141). – С. 20–24.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав із напрямку, з якого підготовлено дисертацію, які включено до міжнародних наукометричних баз

17. Вішнікіна Л. П. Оцінювання предметної географічної компетентності учнів / Л. П. Вішнікіна // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (26), Issue: 50, 2015. – С. 37–40.

18. Вішнікіна Л. П. Компетентнісно-орієнтовані завдання з географії / Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (32), Issue: 63. Budapest, 2015. – С. 10–14.

19. Вішнікіна Л. П. Ретроспектива розвитку компетентнісної географічної освіти / Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, IV (43), Issue: 88, 2016. – С. 37–40.

20. Вишнікіна Л. П. Методическая система компетентностного обучения географии / Л. П. Вишнікіна // Могилевский меридиан, Т. 16, выпуск 3-4 (35-36), 2016. – С. 82–86.

21. Вишнікіна Любовь. Географическое образование: предметная географическая компетентность / Любовь Вишнікіна // Проблемы на географията, Книга 1–2. София. Българска Академия на науките, 2017. – С. 121–133.

Опубліковані праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації

22. Методика навчання географії. Навчальна програма / Міністерство освіти України. Інститут педагогіки АПН України. Інститут інноваційних технологій і змісту освіти. Полтавський державний педагогічний університет імені В. Г. Короленка / укладачі: О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. М. Булава, Л. П. Вішнікіна. – К. : ПТЗО 2009. – 36 с. (Рекомендовано Інститутом інноваційних технологій і змісту освіти МОН України (лист № 1.4/18 – 4602 від 20.11.09)).

23. Посібник для підготовки до зовнішнього незалежного оцінювання та проведення підсумкової контрольної роботи з географії у 11-х класах загальноосвітніх навчальних закладів / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна, С. Л. Капіруліна, В. М. Самойленко, А. А. Шуканова. – К. : ДНВП «Картографія», 2011. – 128 с. (Схвалено Міністерством освіти і науки України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах (лист №1.4/18-Г-673 від 13.08.2010 р.)).

24. Методика навчання географії материків і океанів : [навчально-методичний посібник для вчителів географії та студентів педагогічних вищих навчальних закладів] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна, А. А. Шуканова, В. М. Самойленко. – К. : ДНВП «Картографія», 2011. – 128 с. (Схвалено Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України для використання в загальноосвітніх навчальних закладах (лист №1.4/18-Г-674 від 22.07.2011 р.)).

25. Географія. Зошит для практичних робіт. 6 клас / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна, А. А. Шуканова, В. М. Самойленко. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 46 с.

26. Загальна методика навчання географії : Підручник [з грифом МОНМС України] / О. М. Топузов, В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна. – К. : ДНВП «Картографія», 2012. – 512 с. (Затверджено МОНМС України як підручник для вищих навчальних закладів, лист № 1/11-11996 від 20.07.2012 р.).

27. Географія. Зошит для практичних робіт. 8 клас [навч. посіб.] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. В. Вішнікіна, А. А. Шуканова. – К. : ДНВП «Картографія», 2014. – 32 с. (Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з географії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист ПТЗО № 14.1/12-Г-251 від 28.02.2014 р.).

28. Географія: Підручник для 6 класу / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2014. – 320 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ № 750 від 24.06.2014).

29. Самойленко В. М. Навчання географії : Понятійно-термінологічний словник (з грифом МОН України) / В. М. Самойленко, Я. Б. Олійник, Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва. – К. : Ніка-Центр, 2014. – 352 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як понятійно-термінологічний словник для вищих навчальних закладів (протокол засідання комісії з географії НМР Міністерства освіти і науки України від 10 червня 2014 р.).

30. Дидактика географії: монографія / В. М. Самойленко, О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна, О. Ф. Надтока, І. О. Діброва. – К. : Педагогічна думка, 2014. – 586 с.

31. Методика навчання географії у 6 класі загальноосвітніх навчальних закладів: навчально-методичний посібник для вчителів географії та студентів педагогічних вищих навчальних закладів / О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2015. – 128 с. (Затверджено Міністерством освіти і науки України (наказ № 1126 від 03.10.2014).

32. Географія: Підручник для 7 класу / О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна та ін. – К.: ДНВП «Картографія», 2015. – 288 с. (Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (наказ № 777 від 20.07.2015).

33. Перевірка предметних компетентностей. Географія, 6 кл. : Збірник завдань для оцінювання навчальних досягнень учнів : Навч.-метод. посібник / О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна. – Київ : Оріон, 2015. – 48 с. (Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з географії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 26.06.2015 № 14.1/12-Г-740).

34. Перевірка предметних компетентностей. Географія. 7 кл. : Збірник завдань для оцінювання навчальних досягнень учнів : Навч.-метод. посібник / О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна. – Київ : Оріон, 2015. – 48 с. (Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з географії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки

України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 26.06.2015 № 14.1/12-Г-738).

35. Географія. Зошит для практичних робіт. 7 клас: [навч. посіб.] / О. М. Топузов, Т. Г. Назаренко, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна, А. А. Шуканова. – К. : ДНВП «Картографія», 2015. – 48 с. (Схвалено для використання у загальноосвітніх навчальних закладах комісією з географії Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України (лист Інституту інноваційних технологій і змісту освіти від 26.06.2015 № 14.1/12-Г-738).

36. Географія. 10 клас. Збірник завдань для проведення моніторингу якості загальної середньої освіти за результатами навчання учнів в основній школі / О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна, Н. І. Забуга, Н. А. Дяченко. – К. : ТОВ «Центр навчально-методичної літератури», 2013. – 36 с.

37. Самойленко В. М. Методика навчання географії : Навчальний посібник-практикум / В. М. Самойленко, Л. П. Вішнікіна, Т. С. Япринець. – Полтава : ПП Шевченко, 2014. – 190 с.

38. Концепція географічної освіти в основній школі: проект / Інститут педагогіки НАПН України / За заг. ред. О. М. Топузова, О. Ф. Надтоки, Л. П. Вішнікіної, А. С. Доброскок та ін. – К. : Педагогічна думка, 2014. – 30 с.

39. Географія. 1–11 класи : методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу у 2015-2016 навчальному році з коментарем провідних фахівців / автори-укладачі : О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна. – Харків : Видавництво «Ранок», 2015. – 96 с.

40. Географія. 1–11 класи : методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу у 2016-2017 навчальному році з коментарем провідних фахівців / автори-укладачі : О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна. – Харків : Видавництво «Ранок», 2016. – 96 с.

41. Викладання дидактики географії : Навчальний посібник / В. М. Самойленко, О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна, І. О. Діброва. – К.: ДП «Прінт Сервіс», 2016. – 240 с.

42. Географія. 1–11 класи : методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу у 2017-2018 навчальному році з коментарем провідних фахівців (О. М. Топузов, О. Ф. Надтока, Л. П. Вішнікіна). – Харків : Видавництво «Ранок», 2017. – 96 с.

Наукові праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

43. Вішнікіна Л. П. Проектування уроків географії / Л. П. Вішнікіна // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2012. – № 6-7 (731-732). – С. 3–13.

44. Вішнікіна Любов. Структура предметної географічної компетентності учнів (рекомендації для вчителів географії) / Любов Вішнікіна, Олег Топузов // Українська професійна освіта : Науковий журнал. – 2017. – № 1. – С. 103–111.

45. Вишнікіна Л. П. Формирование географической компетентности учащихся / Л. П. Вишнікіна, Т. С. Япринець // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Географические аспекты устойчивого развития регионов», Гомель, учреждение образования «Гомельский государственный университет имени Франциска Скорины», 23–24 апреля 2015 года. – С. 124–126.

46. Топузов О. М. Компетентнісний підхід в умовах оновленого навчання географії в загальноосвітній школі / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Географія та екологія: наука і освіта: матеріали IV Всеукраїнської конференції. м. Умань, 26-27 квітня 2012 р. / відп. ред. О. В. Тімець. – Умань: Видавець «Сочінський», 2012. – С. 189–191.

47. Вішнікіна Л. Урок географії нетрадиційної форми / Л. Вішнікіна, Т. Мельничук, О. Терещенко, Ю. Хлистун // Географія на Полтавщині: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник статей регіональної наукової конференції, 5 квітня 2012 року / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка. – Полтава, 2012. – С. 69–74.

48. Вішнікіна Л. П. Створення та застосування тестів з метою формування професійної компетентності майбутніх фахівців / Л. П. Вішнікіна // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми та перспективи розвитку харчових виробництв, готельно-ресторанного та туристичного бізнесу», Полтава, ПУЕТ, 20-21 листопада 2014 р. – С. 222–224.

49. Вішнікіна Любов. Термінологічні протиріччя компетентнісного підходу до навчання географії / Любов Вішнікіна // Українська географія: Сучасні виклики. Зб. наук. праць у 3-х т. – К. : Прінт-Сервіс, 2016. – Т.1. – С. 144–146.

50. Топузов О. М. Історичний аспект впровадження компетентнісного навчання географії / О. М. Топузов, Л. П. Вішнікіна // Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції «Освітні й наукові виміри географії», присвяченої 25-річчю спеціальності «Географія» та 15-річчю кафедри географії та краєзнавства ПНПУ імені В. Г. Короленка, 25-26 квіт. 2016 р. / відп. ред. С. М. Шевчук. – Полтава : «АСМІ», 2016. – С. 10–15.

51. Вішнікіна Л. П. Диференціація засобів предметно-компетентнісного навчання географії / Л. П. Вішнікіна // Соціально-гуманітарні науки та сучасні виклики. Матеріали II Всеукраїнської конференції. 26-27 травня 2017 р., м. Дніпро. Частина II. / Наук. ред. О. Ю. Висоцький. – Дніпро: СПД «Охотнік», 2017 р. – С. 19–21.

52. Шевчук С. М. Методична система компетентнісного навчання географії / С. М. Шевчук, Л. П. Вішнікіна // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі» (XXIV Каришинські читання). / за заг. ред. проф. М. В. Гриньової. – Полтава, 18-19 травня 2017 року. – С. 330–332.

53. Вішнікіна Л. П. Психодідактичні умови формування географічної компетентності / Л. П. Вішнікіна, Т. С. Япринець // матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції «Психологічні координати розвитку особистості: реалії та перспективи» 17 травня 2017 року, ПНПУ імені В. Г. Короленка, м. Полтава. – С. 234–237.

54. Вішнікіна Л. П. Сучасні тенденції розвитку географічної освіти / Л. П. Вішнікіна // Регіон – 2017: стратегія оптимального розвитку: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 19-20 вересня 2017 р.). – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. – С. 182–184.

АНОТАЦІЯ

Вішнікіна Л. П. Методична система формування предметної компетентності з географії в учнів основної школи. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук зі спеціальності 13.00.02 (географія) – теорія та методика навчання (географія), (014 – середня освіта), Інститут педагогіки НАПН України, Київ, 2018.

У дисертації обґрунтовано нові концептуальні засади компетентнісно-орієнтованого навчання географії, його понятійно-категоріальний апарат, різновиди географічних компетентностей учнів. Визначено структуру предметної географічної компетентності та зміст предметно-географічних компетентностей як її складників, конкретизовано психодідактичні засади формування таких компетентностей. Розроблено методичну систему формування предметної географічної компетентності в учнів основної школи, схарактеризовано особливості взаємодії її структурно-функціональних складників. Диференційовано методичні прийоми та засоби компетентнісного навчання географії. Удосконалено систематизацію форм організації такого навчання, описано форми організації навчально-пізнавальної діяльності учнів у традиційному, інтерактивному й самостійному режимах навчання. Уточнено структуру компетентнісно-формувальних уроків географії та створено методичні рекомендації до їхнього проектування. Обґрунтовано структурні особливості нетрадиційних компетентнісно-формувальних уроків і виокремлено їхні різновиди. На основі аналізу сучасних методів, видів, способів і прийомів контролю навчальних досягнень учнів розроблено алгоритми проектування й застосування компетентнісно-орієнтованих завдань з географії. Розроблено прикладні основи компетентнісного навчання географії як методичної системи та у процесі педагогічного експерименту перевірено її ефективність.

Ключові слова: компетентнісний підхід, предметна географічна компетентність, навчально-пізнавальна діяльність, компетентнісно-формувальний урок, методична система, методичні прийоми, засоби навчання, компетентнісно-орієнтовані завдання, експериментальне дослідження.

АННОТАЦИЯ

Вишникина Л. П. Методическая система формирования предметной компетентности по географии у учеников основной школы. – Квалификационная научная работа на правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения (география), (014 – среднее образование), Институт педагогики НАПН Украины, Киев, 2018.

В диссертации обосновано новые концептуальные предпосылки компетентностно-ориентированного обучения географии, его понятийно-категориальный аппарат, разновидности географических компетентностей учащихся. Определена структура предметной географической компетентности

и содержание предметно-географических компетентностей как её составляющих, конкретизированы психодидактические основы формирования таких компетентностей. Разработана методическая система формирования предметной географической компетентности учеников основной школы, дана характеристика особенностям взаимодействия её структурно-функциональных составляющих. Осуществлена дифференциация методических приёмов и средств компетентностного обучения географии. Усовершенствована систематизация форм организации такого обучения, описаны формы организации учебно-познавательной деятельности учащихся в традиционном, интерактивном и самостоятельном режимах обучения. Уточнена структура компетентностно-формирующих уроков географии и созданы методические рекомендации по их проектированию. Обоснованы структурные особенности нетрадиционных компетентностно-формирующих уроков и выделены их разновидности. На основе анализа современных методов, видов, способов и приёмов контроля учебных результатов учащихся разработаны алгоритмы проектирования и применения компетентностно-ориентированных заданий по географии. Разработаны прикладные основы компетентностного обучения географии как методической системы и в процессе педагогического эксперимента проверена её эффективность.

Ключевые слова: компетентностный подход, предметная географическая компетентность, учебно-познавательная деятельность, компетентностно-формирующий урок, методическая система, методические приёмы, средства обучения, компетентностно-ориентированные задания, экспериментальное исследование.

SUMMARY

Vishnikina L. P. Methodical system of the formation of subject geographical competence of the pupils of the main school – Qualification scientific work on the manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Pedagogical Sciences in specialty 13.00.02 – Theory and Methods of Teaching (Geography), (014 – secondary education), Institute of Pedagogics of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Pedagogics of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Kyiv, 2018.

In the dissertation the new conceptual principles of competence-oriented geography teaching are substantiated, developed and methodically implemented.

In the thesis for the first time the concept of the subject geographical competence of the student as a system category is substantiated and its content and structure are developed. Also the content of subject-geographical competencies of students was substantiated theoretically and algorithms of their formation were developed.

Improving the systematization of the forms of organization of the process of competence-based teaching of geography led to their division into two interconnected groups: the organization of educational and cognitive activity of students of geography (in traditional, interactive and independent modes of study) and the

organization of conducting competency training (lesson, extra-curricular and out of school training).

In order to develop methodological recommendations for competence-forming lessons in geography, their structure was specified. The structural features of non-traditional competence-forming lessons are substantiated and their variants are distinguished. The modern technologies of geography teaching, the components of which it is expedient to be used by the geography teacher when designing competency-forming lessons are described.

On the basis of analysis of modern methods, types, techniques and methods of control of educational activities and educational achievements of geography students, the algorithms for designing and applying competence-oriented tasks in geography have been developed. Such tasks are made up of didactic tests, which are a system of questions and tasks of a specific form and increasing complexity, which enables to evaluate the structure qualitatively, effectively and objectively, and measure the level of formation of subject-geographical competencies of students. Competence-oriented tasks are aimed at finding by the student the ways of their solution with the obligatory use of geographical knowledge, skills and the previously formed scientific and value guidelines.

The carried out pedagogical research was aimed at the development and testing of components of the methodological system for the formation of subject geographical competence of the students of the basic school, the experimental verification of the effectiveness of their system use and the development of methodological support for the activities of the teacher. The methodical recommendations and teaching materials, which were provided to the experimental teachers, were developed. The formative experiment confirmed that improvement of the results of teaching the geography students is possible thanks to the introduction of our scientifically based methodical system of formation of subject geographical competence of a student.

Key words: competence-based approach, subject geographical competence, educational and cognitive activity, competence-forming lesson, methodical system, methodical methods, teaching aids, competency-oriented tasks, experimental research.

ВІШНІКІНА ЛЮБОВ ПЕТРІВНА

**Методична система формування предметної компетентності з географії
в учнів основної школи**

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук
за спеціальністю 13.00.02 – теорія та методика навчання (географія)

Підписано до друку 04.02.2018 р.
Формат 60x90/16. Гарнітура Times New Roman.
Папір друк. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 7523.

Видавець Шевченко Р.В.
вул. Остроградського, 2, Полтава, 36003
тел. (0532) 502-708
050 346 23 75

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 1139 від 04.12.2002 р.